

попередні часи: економічний внесок чоловіка в сім'ю, сімейне головування тощо. Стратегія виживання як основний чинник негативно вплинула на стабільність шлюбу в селах. Загрозливою є поведінка сільської родини і в плані відтворення населення. Статистичний облік народжень такий: у 1989 році – 12,7 на 1000 населення, у 2000 році – 7,5 народжень, для порівняння у містах області – 11,7 та 5,9. Отже, загальний фон народжень у містах дещо вищий, ніж у селах, але є такі селища, де зовсім не було зареєстровано жодного народження. Протягом 1991 – 1995 року в 128 сільських поселеннях області окреслено таку ситуацію. Протягом 90-х років у 10,7 % сільських поселень не було дітей до 5-ти років, а у 6,6 % поселень не було дітей і підлітків 6-15 років в 5 % поселень молоді 16 – 28 років [11, 56]. Про несприятливі умови для відновлення народжуваності та створений соціально-психологічний клімат свідчать відповіді респондентів соціологічного опитування “Сільська родина” (1998 рік) на питання стосовно їхніх планів щодо народження дітей. Понад половину з опитаних не планує народження дітей найближчим часом. Скорочення репродуктивної функції створює також несприятливі умови в розвитку соціокультурного середовища, оскільки виникає проблема спілкування дітей, їхнього соціального та емоційного розвитку. У ході згаданого соціологічного опитування на питання “За яких умов у Ваших сім'ях можуть з'явитися діти?” відповіді респондентів розподілилися так: 59 % – більше дітей не бажають; 25 % – взагалі не ставлять перед собою питання про дітей; 5 % – за умови збільшення матеріального добробуту; 1,5 % – у разі покращення житлових умов; 1% – за умови покращення взаємин у сім'ї. Майбутнє своїх дітей батьки пов'язують із містом [7, 23]. Ще однією тенденцією є поступове збільшення бездітних шлюбів у 90-ті роки. Таким чином, сформувалися тривалі тенденції скорочення народжень, які є виявом деградації інституту сім'ї та змінних ціннісних орієнтацій. Нові зразки поведінки, цінності, особливості мислення породили “новий стиль життя”.

Окреслені риси сільської родини свідчать про критичний, кризовий її стан, що став результатом дії особливостей сформованої вікової структури населення, шлюбної поведінки, змінних ціннісних стратегій поколінь та впливу нової соціально-економічної ситуації.

1. *Населення Донецької області від перепису до перепису. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003.*
2. *Население Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Статистический сборник. – Донецк, 1990.*
3. *Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку. Державна доповідь за підсумками 2002 року. – К., 2003.*
4. *Статеві-віковий склад та шлюбний стан населення Донецької області. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003.*
5. *Соціально-демографічні аспекти життєдіяльності сімей. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. – К., 2001.*
6. *Шлюби та розлучення в Донецькій області. Статистичний збірник. – Донецьк, 2004.*
7. *Про становище сімей в Україні: Доповідь за підсумками 1999 року. – К., 2000.*
8. *Народжуваність у Донецькій області. Статистичний збірник. – Донецьк: Гол. упр. стат. – 2003.*

9. *Матеріали наради з питання: “Про стан запобігання дитячої бездоглядності, безпритульності та заходи по вирішенню цієї проблеми в Донецькій області”. – Донецьк: Управління у справах сім'ї та молоді, 2001.*
11. *Бугуцький О. А. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. – 1997. – № 11.*
12. *Соціальні проблеми сільської родини в умовах розбудови незалежної України // Міністерство України у справах сім'ї та молоді. – К., 2001.*

Н. І. Земзюліна

ЖІНОЧА ПОЛІТИЧНА ПАЛІТРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Нині Україна вступила в новий етап свого розвитку, стратегічним завданням якого в системній трансформації суспільства є перетворення її на сучасну європейську державу. Серед основних заходів, які необхідно здійснити в цій справі, окреслюється й необхідність активного формування розвиненого громадянського суспільства.

У європейській цивілізації ознакою громадянського суспільства є ставлення до жінки, матері, трудівниці, а також участь самих жінок в усіх суспільно-політичних процесах у державі. Саме тому питання становища та ролі жіноцтва в Україні в умовах трансформації суспільства починає цікавити все ширше коло науковців. Особливої уваги заслуговують праці П.П. Панченка, Ю.М. Невмержицького, В.М. Литвина, О. Оксака, І. Чикалова та інших [1]. У студіях, зокрема, наголошується, що частка „слабкої статі” в представницьких органах влади набагато менша, ніж сильної половини людства. Дослідники з'ясовують причини, які заважають жінці брати активну участь у громадському, політичному житті держави та бути просто щасливою. Ці проблеми потребують глибокого аналізу та дослідження. Підтвердженням цього є низка науково-практичних конференцій, які останнім часом відбулися в Україні [2].

Із підвищенням освіченості жінок, їхнього професіоналізму, розвитком інтелекту, освоєнням політичної свободи, формуванням більш високого статусу в суспільстві, поступового звільнення від чоловічої опіки „жіноче питання” стає таким, що потребує історичного вирішення. Воно можливе при зміні становища і свідомості не лише однієї статі - жінки, а й чоловіка на принципах паритетності, входження їх у новий світ, як його рівноцінних творців.

Час потребує від жінки розглядати себе не як пасивний матеріал, об'єкт чоловічого впливу, чоловічої політичної культури, а як політичний суб'єкт, здатний творити спільно з чоловіком власну політичну культуру, формувати комфортне для себе середовище.

Мета дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати, яке ж місце посідає жінка в сучасному політичному просторі України. Для цього необхідно дослідити, чи готові українки до участі в політичному житті суспільства, чи відповідає їхній інтелектуальний, політичний, культурний рівень сучасним вимогам державотворення і, нарешті, чи готове чоловіче суспільство впустити жінку і дати їй можливість самореалізуватися. Об'єкт вивчення – жіноча

політична палітра в сучасній Україні, предмет - жінка як політичний суб'єкт. В Україні набирає обертів розбудова жіночих громадських організацій у контексті формування громадянського суспільства. Їхній розвиток регулюється Законом України „Про громадські об'єднання” (1992 р.). Такі структури є самоврядними, вони незалежні від держави і спроможні проводити колективні акції на захист своїх інтересів. Хоча нині об'єднання громадян функціонують практично у всіх сферах суспільного життя (якщо в 1992 році діяло лише 158 всеукраїнських громадських об'єднань, то в 2002 році – уже 1840), однак їхня здатність захищати суспільні інтереси є недостатньою [3].

Перші жіночі організації демократичного спрямування формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей. Пріоритетними завданнями своєї діяльності організації вважали побудову незалежної Української держави, відродження українських звичаїв та традицій. Сьогодні в Україні вже налічується понад 90 жіночих організацій, з-поміж яких - 6 міжнародних та 17 всеукраїнських [4]. Вони впливають на вдосконалення законодавства та державних механізмів поліпшення становища жінок, прагнуть визнання організованого жіночого руху як важливого державотворчого чинника. Жінки багатьма акціями заявили про себе як реальну силу. Щороку зростає кількість та чисельність жіночих організацій.

Однією із традиційних жіночих організацій є „Союз українок”. Проблеми поліпшення становища жінок „Союз українок” пов'язує з національним відродженням, із творенням національної самостійної держави і громадянського суспільства. Основна мета організації – спрямування творчих зусиль українського жіноцтва на відродження та утвердження в суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Статут „Союзу українок”, прийнятий на Всеукраїнському установчому з'їзді в грудні 1991 р., визначив організацію як благодійну та громадсько-просвітницьку.

Надаючи перевагу культурній та просвітницькій діяльності, „Союз українок” брав участь у вирішенні політичних питань. Поряд із такими політичними партіями, як Народний рух України, Демократична партія України, Селянська партія України організація увійшла до політичного клубу „Демократичний центр”. Від Союзу українок було представлено шість кандидатів у депутати до Верховної Ради України. Напередодні виборів 1998 р. Союз українок знову підтвердив свою національно-демократичну прихильність, увійшовши в передвиборчий блок на чолі з Народним рухом України.

У 1992 р. було створено „Жіночу громаду”. Вважаючи себе спадкоємицею благодійних традицій українського жіночого руху початку ХХ століття, Жіноча громада ставила завдання відроджувати українську націю, сприяти розбудові громадянського суспільства, виховувати жінок як державних та громадських лідерів. Жіноча громада була третьою організацією після Руху та „Просвіти”, яка наприкінці 80-х років ХХ ст. виступила за необхідність проголошення незалежності Української держави. Жіноча громада має статус міжнародної організації. Її осередки діють у Чехії, Росії та Франції. Діяльність

„Жіночої громади” певною мірою має політизований характер, оскільки основну увагу вона приділяє розв'язанню проблем висування жінок до органів державної влади, виховання та підтримки жінок-політичних лідерів і керівників різного рівня, активній участі у передвиборчих кампаніях, внесенні пропозицій до державних структур тощо.

Політична спрямованість „Жіночої громади” особливо виявилася напередодні виборів 1994 р. Вона була ініціатором проведення Українського з'їзду жіночих організацій, який поставив за мету об'єднання українського жіноцтва для вироблення концепції дій напередодні виборів, сприяння розумінню жінками важливості своєї ролі в розбудові Української держави. З'їзд створив Жіночу раду України – передвиборчий блок жіночих організацій, до якого увійшли 10 організацій. Жіноча рада висунула понад 50 претенденток у народні депутати України [5]. Для формування в жінок навичок політичної діяльності Жіноча громада проводить семінари, навчальні курси з цих питань.

У квітні 1996 р. за ініціативою Жіночої громади було створено „Блок жіночих організацій України” на підтримку нової Конституції України. До блоку увійшли представниці 15 жіночих громадських організацій. Вони підготували зауваження й пропозиції до проекту нової Конституції України і надіслали їх Президентові України і Конституційній комісії Верховної Ради України. Блок жіночих організацій України також прийняв звернення представників жіночих організацій України на підтримку нової Конституції України.

Традиційним завданням жіночого руху України є досягнення жінками рівних із чоловіками можливостей та утвердження української державності. Таке ж завдання ставить перед собою утворене у 1993 р. „Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги”, яке займається проблемами культурологічного та благодійного характеру.

До традиційної групи жіночих організацій належить „Спілка жінок України”, створена на основі Жіночих рад – єдиної жіночої структури, що існувала за радянських часів. Основним завданням спілки є: досягнення рівності жінок і чоловіків; захист жінок в умовах ринку; сприяння створенню та розвитку жіночого малого бізнесу тощо. Організаційна структура „Спілки жінок України” не передбачає індивідуального членства і складається з обласних, міських, районних та первинних жіночих рад. Значну увагу Спілка жінок України приділяє благодійному напрямку діяльності. Вона постійно бере участь у теле- і радіомарафонах, надає допомогу дитячим творчим колективам, людям похилого віку, які живуть в інтернатах, жінкам-ветеранам війни, особам, які потрапили в скрутне становище. Спілка тісно співпрацює із законодавчими та урядовими структурами.

У важких економічних умовах певна частина жінок звернулася до активних пошуків шляхів економічного виживання. Їхня економічна активність виявилася у створенні об'єднань економічного характеру на ґрунті ділових стосунків.

Для жінок-підприємниць сільськогосподарського виробництва в 1994 р. створено „Асоціацію жінок в агробізнесі”, яка розгорнула діяльність у західному регіоні України. Основна мета асоціації –

налагодження зв'язків між жінками (керівниками сільськогосподарських підприємств), спільне розроблення ними планів та проектів, налагодження міжнародних ділових контактів, сприяння розвитку професійних якостей жінок та їхній соціальній захист.

Жінки Донеччини в грудні 1995 р. заснували „Донецьку лігу ділових жінок”, яка провела конференцію „Жінка і підприємництво”. Уперше було серйозно проаналізовано участь жінок у підприємницькій діяльності, виявлено головні причини, що гальмують розвиток підприємництва серед жінок у місті й на селі; взаємозв'язки між жіночими підприємницькими структурами, вироблені рекомендації щодо впровадження характерних для України моделей і технологій організації жіночого підприємництва [6].

На жаль, це лише поверхневий добробут у процесі соціалізації жінок. Як свідчать підрахунки дослідників, лише 0,2 % жіночого населення України бере участь у роботі жіночих об'єднань. У них є жінки з високим рівнем освіти, які зайняті переважно у сфері розумової праці й усвідомлюють проблеми гендерної нерівності, але більшість у складі жіночих громадських організацій – це ті, хто в результаті соціально-економічних перетворень у країні не знайшов застосування своїх знань, здібностей у раніше набутій професії і був витиснений із ринку праці. Недостатня соціальна база зумовлює слабкість жіночого руху в Україні.

Однією з проблем сучасного жіночого руху в Україні є те, що він ініціюється в місті, а не в селі? Українська сільська жінка, яка має і освіту, і доступ до ЗМІ, не є соціально активною. Це спричинено складними соціально-побутовими умовами на селі. Селянка в Україні в кінці ХХ ст. заробляє на хліб, займаючись натуральним господарством. Ринкові відносини зруйнували й без того слабку соціально-побутову сферу на селі, а про «повернення суспільством боргів сільському населенню» молода українська держава навіть не говорить. Тому й відсутня жіноча ініціатива на селі, тому й борються українські селянки не за політичні права, а за право на життя для себе і своїх дітей.

Як відомо, більшу частину виборців в Україні становлять жінки. Це ще один напрям, використовуючи який українські жінки можуть виявити себе і відстоювати свої права на гідне життя і можливість його творити, не чекаючи допомоги від чоловічої влади. Тому, на нашу думку, здобути перемогу на виборах має найбільший шанс та партія чи політичне об'єднання, які зможуть залучити на свою сторону найбільше електорату саме жіночої статі. Про своє бажання взяти участь у парламентських виборах у 1998 р. заявили в Україні два політичні об'єднання, які були створені за „статевою ознакою”. Це партія „Жінки України” і Всеукраїнська партія жіночих ініціатив. Як суб'єктові виборчого процесу партії „Жінки України” виборчою комісією було відмовлено в реєстрації, а у виборчому списку „Жіночих ініціатив” другу і третю позицію рекламної п'ятірки посіли чоловіки. Це свідчить про неготовність жіночих партій до самостійної політичної боротьби [7].

У результаті виборів-98 до Верховної Ради було обрано 35 жінок, 34 із них стали депутатами. Це

становить 7,5 % народних депутатів. 20 жінок пройшли за списками партій, 15 жінок виборили право стати депутатами в мажоритарних округах. Не можна не згадати ще про двох жінок-політиків. Це Олександра Кужель (голова Державного комітету з питань розвитку підприємництва) та Ніна Карпачова (уповноважена з прав людини у Верховній Раді). Ніна Карпачова досить активно взялася до роботи відразу ж після обрання на посаду, її діяльність заслуговує досить високої оцінки. Починаючи з 1996 р., в Україні починають з'являтися жінки-міністри: Сюзанна Станік (міністр юстиції) та Валентина Довженко (міністр у справах сім'ї та молоді). На президентських виборах 1999 р. серед кандидатів в Президенти була й одна жінка – Наталія Вітренко. Крім згаданих жінок, на політичну арену в Україні вийшли ще такі відомі особи, як Лілія Григорович, Катерина Самойлик, Юлія Тимошенко та ін. Ці жінки-депутати своєю діяльністю довели, що можуть бути політиками так само, як і чоловіки.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в Україні на початку третього тисячоліття, можемо констатувати, що жінки в політиці вразливіші за чоловіків. Часто кандидату досить лише належати до жіночої статі, щоб програти вибори. Жіноцтву на сучасному етапі розвитку суспільства відведено другорядну роль, хоча ми з дитинства звикли чути гасла про рівноправність чоловіка і жінки. У 1991 р. жіноча когорта становила 52 % від усієї кількості робітників і службовців [8].

Потрібно враховувати десятиліттями усталені традиції формування політичної еліти. Неможливо не помічати також і неготовність до політичної боротьби самих жінок, з огляду на їхню особливу соціальну психологію. Безумовним є і той факт, що жінки сприймають політичні події на емоційному рівні. Чоловіки більше вдаються до аналізу змісту й особливостей діяльності окремих партій, політичних стратегій партій та особистостей [9]. Отже, аналізуючи становище жінок у суспільстві та розвиток їхньої політичної активності на кінець першого десятиріччя незалежності, можна зробити висновки, що в цей період історії нашої держави гасла про рівноправність жінок у суспільстві так і залишаються гаслами. Хоча в усьому не можна звинувачувати тільки чоловіків. Залишаючись у кількісному відношенні більшою частиною електорату, „слабка половина” перш за все віддає свої голоси на виборах чоловікам, віддаючи свою долю в їхні руки.

Ураховуючи деякий підйом жіночої політичної свідомості в кінці ХХ ст., доцільно окреслити перспективу покращення становища жіноцтва в нашому суспільстві. Проте цей процес є тривалим і буде розвиватися паралельно з розвитком демократії в Україні. Варто наголосити, що в сучасному бізнесі жінки починають відігравати важливу роль, чітко окреслюється образ жінки нового типу – „бізнес-леді”. У сільському господарстві з'являються жінки-фермери. Саме на цих жінок і покладається надія у реформуванні політичної та соціальної сфери. Надто важливим є подальше розгалуження мережі жіночих організацій, збільшення їхньої чисельності. Певна координація зусиль жіночих організацій сприяла б поширенню інформації, здійснювала б вплив на громадськість та органи державної влади, змушуючи їх порушувати і рахуватися з тими питаннями, які мають особливе значення для жінок. Жіночі

організації є реальною формою залучення жінок до громадсько-політичної діяльності [10].

Нашому жіноцтву потрібно більше звертатися до досвіду передових зарубіжних держав, де жінки стали повноправними членами суспільства, і незважаючи ні на які обставини, брати більш активну участь у всіх громадських і суспільно-політичних процесах у державі.

А. І. Темченко

СЕМАНТИКА ДНІВ ТИЖНЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІКУВАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ

Пропонована публікація є продовженням циклу наукових розвідок, присвячених семантиці часу в народній культурі українського селянства, започаткованих на сторінках „Українського селянина” в 2003-2004 рр [1]. На нашу думку, наріла нагальна необхідність акцентувати увагу на вивченні більш конкретних часових проміжків, тому мета цієї статті полягає у висвітленні семантики днів тижня у лікувальних ритуальних текстах українців. Об’єктом дослідження є українські лікувальні обряди, його предметом – дні тижня, описи яких зустрічаються у характерних мотивах і образах текстів замовлянь.

У східнослов’янській традиції календарні свята сонячного року співвідносяться з іншими часовими циклами, зокрема, днями тижня: „Не я ратує, а Бог ратує, Божа Матка ратує, Боже прайднічкі ратує, Мікола ратує, Борис ратує, і усе свята ратують, і Божі дзенькі ратують, і понедільник ратує, і ўторник ратує, і середа ратує, і четвер ратує, і п’ятниця ратує, і субота ратує, і неделя ратує” [2, 380]. У замовляннях вони називаються „Божими” [2, 234]; „Святими” [2, 206]; вони лікують від хвороб на кшталт християнських святих [2, 130, 167, 313]. Однак дні тижня мають свої семантичні особливості.

Понеділок. Визначення понеділка як „важкого дня” має міфологічне пояснення. У давньоруській традиції він співвідноситься із „желею”. М. Гальковський зауважує, що у Давній Русі існував поминальний обряд („желя”) на честь Рода і рожаниць, який здійснювався у понеділок після Різдва Господнього: „Желя роду и роженицамъ по рождестве а пнед. мукою варити [и] сватей Богородици а родоу примольвливающе” [3, 169]. У „Слові о полку Ігоревім” „жля” уособлює тугу за загиблими руськими воїнами: „Карна и жля поскочи по Руской земли” [4, 121]. Традиційно у Центральних регіонах України (Чигиринський р-н Черкаської обл.) поминальний день після Великодня припадає на понеділок, що збігається зі свідченнями М. Гальковського. На гроби варять кюливо („муку варити”), відправляють молебне і „христосуються” з покійними („святій Богородиці і роду примовляють”). Понеділок також співвідноситься з початковою фазою місяця – „молодиком”, який у замовляннях має безпосередньо стосується до потойбічного світу пращурів: „Маладік ясный, маладік красний, ти на том светє биў?” – „Биў”. – „Чи бачиў ти мяртвих?” – „Бачиў. – „Што ані дзелаюць?”. – „Занемеўши лежать” [2, 269-270].

На „молодик” виголошують замовляння, спрямовані на зростання; звідси називання понеділка „святим”: „Святий понеделок, пріступи і дапомажи. Першим разом Господу Богу помолюса, Пресвятой Божой Матері поклонюся пріступи і дапомажи” [2, 393].

Середа. Символіка цього дня пов’язана із п’ятницею, що простежується у звичаї поститися двічі на тиждень, а також у тому, що середа вважалась істотою жіночої подоби (на Поліссі її називали „жонкою”), яка могла „забрати” нитки, випрядені у середу своїм дванадцяти донькам [5, 67]. Невипадково

1. Панченко П.П. *Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).* – К.: ІСДО, 1995; Невмержницький Ю.М., П’ятіна Н.П. *Місце жінки в суспільному та економічному житті / Жінка в Україні.* За ред. А.І. Комарової, І.Є. Голубевої, В.П. Пустовойтенка та ін. – Київ, 2001. – Т. 23.; Литвин В.М. *Україна: політика, політики, влада.* – К.: Альтернатива, 1997; Оксак О. *Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика.* – 2000. – № 2 (28); Чикалова І. *Женская и гендерная история на постсоветском пространстве // Женщины в истории: возможность быть увиденными.* Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, БГПУ им. Макуса Танка, 2001.
2. *Жінки України: сучасний статус і перспективи.* Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, червень 1995 р.: *Тези доп.* / Г.Ш. Терещенко та ін. (гол. ред.); ІСДО та ін. – К., 1995; *Жінка і демократія: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2-5 черв. 1995 р., Київ / Т. Мельник (за заг. ред.); Міжнар. Орг. „Жіноча Громада”.* – К., 1995; *Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнар. наук.-практ. кофн., Київ, 3-4 груд. 1999 р.* – К., 1999; *Жінка на порозі ХХІ ст.: становище, проблеми, шляхи соціального розв.: (Зб. Матеріалів Всеукр. Конгр. Жінок, Київ, 21-23 трав. 1998 р.) / В.Ш. Довженко та ін. (ред.); Укр. Ін-т соц. дослідж.* – К., 1998; *Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 листоп. 1995 р. / НДІ „Пробл. Людини”.* – Д.: Поліграфіст, 1996.
3. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році.* – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003.
4. Яцунська О. *Проблеми становлення місцевого самоврядування в Україні: досвід соціологічного аналізу // Людина і політика.* – 2000. – №4.
5. Ю.М. Невмержницький, Н.П. П’ятіна. *Місце жінки в суспільному та економічному житті / Жінка в Україні.* За ред. А.І. Комарової, І.Є. Голубевої, В.П. Пустовойтенка та ін. – Київ, 2001. – Т. 23.
6. Куйбіда В., Чуменко В. *Форми реалізації громадянами права на участь в місцевому самоврядуванні за Конституцією України // Право України.* – 1998. – № 5.
7. Слободянюк Е. *Політика - не жіноча справа? // Нова політика.* – 1998. – № 6.
8. Заварзін О., Поляков В. *Рейтинг політичних лідерів / Нова політика.* – 2000. – №3 (29).
9. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: (Кол. моногр.) / Г.В. Щокін, М.В. Попович, М.С. Карамзіна та інші; За заг. ред. Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого; Авт. передм. Л.М. Кравчук.* – К.: МАУП, 2000.
10. *Гендерний аналіз українського суспільства.* – К.: ПРООН, 1999.